

Toespraak R.S.E. Vissinga

preses Generale Synode Gereformeerde Kerken in Nederland

Dames en heren

In uw uitnodiging staat dat ik kom te spreken over de toenemende economisering van onze samenleving. Wat is daarvan de reden? Het antwoord is simpel. Iedereen kan waarnemen dat het economisch denken het maatschappelijk leven in toenemende mate gaat overheersen. Waarden die wij koesteren komen er zelfs door in het gedrang. Het is een tendens in tal van sectoren. Zie bijvoorbeeld de regelgeving rond publieke omroep en in de zorgsector.

De opmars van het economisme, de fixatie op efficiency en effectiviteit, komt buitengewoon duidelijk naar voren in pleidooien voor een zogenoemde 24-uurs-economie. Op een aantal plaatsen is zelfs al sprake van een ontwikkeling in die richting. Het economisch argument wordt dermate dominant, dat het erop lijkt dat onze samenleving het inzicht begint te veronachtzamen dat arbeid begrensd moet worden door andere waarden, wil het leven van mensen niet gevaar komen.

In het navolgende concentreer ik me op die 24-uurs-economie. Mijn betoog bouw ik als volgt op.

Allereerst schets ik de ontwikkeling naar een 24-uurs-economie. Vervolgens wijs ik op kansen en gevaren van die ontwikkeling. Daardoorheen vlecht ik als een rode draad de reactie van de kerk daarop. Impliciet zit die in de wijze waarop de ontwikkeling beschreven wordt; expliciet in de eerste plaats in het benadrukken van het belang van rust en het creëren van rustpunten, die ook gezamenlijk beleefd kunnen worden; in de tweede plaats in het beklemtonen van de mens als niet op zichzelf staand, maar als aangelegd op en levend in relaties met anderen en met de Ander met

een hoofdletter; in de derde plaats is het de kerk een zorg, dat er een kloof aan het ontstaan is tussen mensen met veel tijd en mensen zonder tijd, een kloof die slachtoffers maakt.

Tenslotte doe ik een appèl op overheden, wetenschappers en kerkmensen om in deze ontwikkeling hun verantwoordelijkheden op te pakken.

1. Naar een 24-uurs-economie

Van een volledige 24-uurs-economie is in ons land nog geen sprake. Er tekent zich echter wel een onmiskenbare tendens af. Steeds meer uren van de dag en de nacht worden door grotere groepen gebruikt voor economische activiteiten.

Er is meer dan genoeg werk. Het werk is alleen niet gelijkmatig verdeeld. Mensen zonder werk vervelen zich, mensen met werk werken zich uit de naad. Werken is topsport geworden. Voortdurend worden nieuwe oplossingen bedacht om de stijgende werkdruk en de sneller veranderende economie bij te houden. De introductie van de 'flexwerker' is er zo één en daarvan in het verlengde een begrip als 'employability'.

Een derde van de Nederlandse beroepsbevolking werkt tegenwoordig al onregelmatig, en ongeveer een kwart wel eens 's nachts. Enkele banken en uitzendbureaus zijn al begonnen met 24-uursservice.

Recente verlagingen van de onregelmatigheidstoelagen maken de trend van het oprekken van de reguliere arbeidstijden zichtbaar. In de nieuwe CAO voor het bankwezen geldt tussen zeven uur 's morgens en negen uur 's avonds geen toeslag meer en is de zaterdagtoeslag verlaagd van 100% naar 25%. Philips en KLM gingen de banken daar al in voor. Ook bij het gemeentepersoneel is in de raam-CAO ruimte ingebouwd voor onregelmatige arbeidstijden zonder loontoeslag. Zelfs de FNV is bereid de definitie van de minder gangbare uren tegen het licht te houden. Het lijkt wel op het kabinetsbesluit over de nachtvluchten op het vliegveld Beek: we verkorten gewoon de nacht.

Ook in het winkelbedrijf zien we flexibilisering van arbeidstijden. Grootgrutters openen hun deuren tot steeds kleinere uurtjes. Openingstijden richting tien uur 's avonds zijn al lang geen uitzondering meer.

Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel voorspelt dat in toenemende mate winkels hun openingstijden zullen uitbreiden, ook na 20.00 uur. Bovendien voorziet het bureau dat op den duur ook de zondag een gewone winkeldag wordt. Een meerderheid van managers van supermarkten verwacht dat op niet al te lange termijn op zondag 15% van de weekomzet gedraaid gaat worden. Wehkamp levert overigens al zeven dagen per week.

Niet alle veranderingen zijn even groot en spectaculair. Maar toch wijzen deze veranderingen erop dat de manier van omgaan met de tijd wezenlijk wijzigt. In ieder geval maken ze duidelijk dat we afsteveneren op een economie die 24 uur per dag kan draaien.

Wie de ontwikkeling in de richting van een 24-uurs-economie onder de loep neemt, ziet minimaal vier grote motoren. In bepaalde bedrijfstakken gaat het om processen, zoals bij Hoogovens, die om een continue behandeling vragen. Laten we zeggen de tech-

nologisch noodzakelijke vorm van 24-uurs-economie. Ook ziekenhuizen en andere noodvoorzieningen vallen onder deze klassieke vorm. De tweede motor is de steeds vaker geuite wens om kapitaalgoederen en de infrastructuur optimaler te benutten. Investerings in een machinepark of een wegenstelsel worden sneller terugverdiend als zij op elk moment van dag en nacht worden gebruikt. De derde motor is het conglomeraat van ontwikkelingen als globalisering, individualisering en informatisering. Deze verbannen het idee dat de werkdag gebonden zou zijn aan het biologisch ritme van de mens. En ten slotte speelt de moderne geldeconomie een oprijvende rol. Niet langer staat de productie van goederen centraal maar die van meer geld.

Wie met internationale managers spreekt, krijgt te horen dat het invoeren van een 24-uurs-economie geen vrije keuze is. De markt zal het dicteren, luidt hun voorspelling. Het is onafwendbaar. Diezelfde managers vinden, zo blijkt uit onderzoek, die ontwikkeling persoonlijk een ramp. Het roept het bizarre beeld op van een groep mensen die in een cirkel achter elkaar staan en allemaal een pistool in de rug geduwd voelen door degene die achter hen staat. Zo houden we elkaar allemaal onder schot.

2. Kansen en bedreigingen

Een 24-uurs-economie moge dan sommige managers een ramp lijken, voor de consument liggen er wel duidelijke voordelen in het verschiet; zeker voor de consument die op veel momenten van de dag van allerlei diensten gebruik wil maken. Hoe makkelijk is het nu al niet dat de winkels langer open zijn? Het zou toch bijzonder handig zijn om veel van je andere zaken ook buiten kantooruren te kunnen regelen?

Ook economisch lijkt de ontwikkeling naar een 24-uurs-economie interessant. Het maakt onze economie internationaal nog competitiever. Het intensiever benutten van infrastructuur en kapitaalgoederen zal leiden tot een aanmerkelijke productiviteitswinst. Een winst die ons, althans collectief, rijker maakt. Afgezien van de vraag hoe die

extra rijkdom zal worden verdeeld.

Maar de zon van de 24-uurs-economie maakt ook bijzonder lange slag-schaduw. Voor een groot deel liggen deze op het maatschappelijk vlak. Ik noem, zonder de pretentie van volledigheid, een drietal.

Het eerste laat zich duiden door de term 'verhaasting'. Het volledig willen uitnuttigen van infrastructuur en kapitaalgoederen leidt ertoe dat de samenleving minder rust zal kennen. Rust wordt sowieso een kostbaar en schaars goed in onze samenleving. Meer productietijd betekent, hoe paradoxaal het ook klinkt, meer gejaagdheid. Snelheid heeft iets epidemisch gekregen. Snelheid roept voortdurend nog meer snelheid op. Er manifesteert zich een paradox. Computer en sneller vervoer verhogen ons levenstempo maar het levert geen tijdwinst op. De tijd die mensen besparen op een snellere reis van A naar B wordt omgezet in een grotere afstand, namelijk een reis van A naar het verder gelegen C. Ook willen mensen meer activiteiten doen dan de gewonnen tijd toestaat, waardoor de druk toeneemt.

Het doet me denken aan wat ik las over een boeddhistische monnik. Hij was op bezoek in Nederland en toen hem gevraagd werd naar zijn indrukken, antwoordde hij met een parabel. Hij vertelde het volgende: "Op een dag ploegt een boer zijn akker. Vanwege de marktdag zijn er veel mensen op de weg. Opeens stuift een ruiter in vliegende vaart voorbij die luidkeels de andere weggebruikers toeschreeuwt: 'Opzij, opzij, opzij'. Verwonderd roept de boer de ruiter toe: 'Waarom zo'n haast, waar gaat u naartoe?'. Met verbeten blik schreeuwt de ruiter: 'Dat moet u mij niet vragen, maar mijn paard!'"

Versta mij goed, ik wil hier niet het beeld oproepen van een kerkleider die tegen technologische vooruitgang zou zijn, als ware hij een anachronistische bestrijder van de stoomtrein. Waar ik aandacht voor vraag is het gegeven dat op dit moment het tempo van de reis veelal belangrijker wordt geacht dan het reisdoel.

Dat brengt me bij een tweede schaduw, die de zon van de 24-uurs-economie maakt. We kunnen op onze vingers natellen dat deze verhaasting grote gezondheidsproblemen met zich mee brengt. Zeker als men bedenkt dat op dit moment in ons land al éénderde van de mensen in de WAO terecht is gekomen vanwege psychische klachten, en dan vooral als gevolg van stress. Er blijkt in onze contreien nog weinig onderzoek over de gevolgen van verhaasting te zijn gedaan. In de Verenigde Staten al beduidend meer. Dat onderzoek stemt ons niet vrolijk. Gedurende de laatste decennia verdrievoudigde de arbeidsproductiviteit in de vs. Dat deed de inkomens in diezelfde periode verdubbelen. Men spreekt in Amerika al van een 'work-and-spend'-cultuur. Inmiddels kost de werkstress de Verenigde Staten zo'n 200 miljard dollar per jaar. In de Amerikaanse automobielandustrie, waar gemiddeld bijna negen uur per week wordt overgewerkt, steeg het aantal ongevallen de laatste jaren met 460%. 38 procent van de Amerikanen voelt zich continu opgejaagd. Voor werkende moeders ligt dat percentage zelfs op 64. Eén vijfde van de werknemers vindt dat de relatie met de partner onder de werkdruk lijdt. Twee derde zegt te weinig tijd aan de opvoeding te kunnen besteden.

Er is in Amerika dan ook een tegenbeweging op gang gekomen. Mensen gaan, zoals dat heet, 'downshiften'. Zij doen een stapje terug qua geld en drukte, minder stress, meer vrije tijd, minder verantwoordelijkheid, ze gaan in kleinere steden wonen, doen meer communitywerk, en gaan minder of duurzamer consumeren.

Mijn derde ernstige bedenking, dames en heren, tegen de ontwikkeling in de richting van een 24-uurs-economie, ligt in de afname van de sociale cohesie van onze samenleving.

Wij christenen leven vanuit het besef dat mensen zijn geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. De mens leeft niet alleen. Zij wordt pas echt mens in relatie tot anderen. Mensen zijn relationele wezens. Zij staan in relatie tot anderen en tot de Ander met een hoofdletter. Wil een mens zijn band

met anderen in allerlei verbanden kunnen onderhouden dan is het nodig dat er in beginsel delen van de dag daarvoor beschikbaar zijn. Als alle 24 uur voor arbeid in aanmerking komen, wordt het steeds moeilijker gelijktijdig present te zijn; wordt het steeds moeilijker op gezette tijden als ouder met je kinderen te verkeren, met je familie of vrienden te zijn. Maar ook voor het onderhouden van de band met de Ander met een hoofdletter, kunnen velen niet buiten gemeenschappelijke lofprijzing en actie.

Onze samenleving drijft voor een belangrijk deel op de gezamenlijke en vrijwillige inzet van mensen. Tal van mensen zijn actief in allerlei maatschappelijke, politieke, sociale en kerkelijke verbanden. Een duidelijke afbakening van de werktijd is dan ook een voorwaarde voor het instandhouden van dit sociale netwerk.

Met de dreiging van een 24-uurs-economie komen we in de paradoxale situatie terecht dat de één in volle vaart voortsnel, terwijl de ander stil staat. Het adagium hollen of stilstaan lijkt een onverbiddelijke scheidslijn waaraan weinigen kunnen ontkomen. Wie niet meedoet, speelt onvermijdelijk in een lagere divisie dan de rest. Hierdoor dreigt er een grote kloof te ontstaan in de samenleving. Een deling waarbij de ene groep weinig mogelijkheden, weinig contacten, en tenslotte weinig zelfrespect heeft. Terwijl de andere groep bijna omkomt in het werk en nauwelijks nog een moment rust kan nemen voor bezinning. Het gevaar dreigt dat dit leidt tot onverschilligheid en uiteen groeien van mensen.

3. Oproepen

Dames en heren, dit alles brengt mij tot het laatste en derde deel van mijn betoog. Wat staat ons te doen?

Op geen enkele wijze heb ik de pretentie een compleet beeld te hebben geschetst van de ontwikkeling naar een 24-uurs-economie. Wel hoop ik duidelijk gemaakt te hebben, dat we die kant al opgaan en dat daar grote vragen bij te stellen zijn. Daarom tot slot een aantal korte oproepen aan het adres van over-

heid, wetenschappers en kerkmensen. Ik vraag de overheid

- het proces naar een 24-uurs-economie niet op zijn beloop te laten
- bijzonder terughoudend te zijn in het oprekken van de traditionele werken en openingstijden
- extra oog en zorg te hebben voor mensen die de flexibilisering en versnelling van het economisch en maatschappelijk leven niet kunnen bijbenen; om ook in dit opzicht 'schild voor de zwakken' te zijn.

Wetenschappers roep ik op meer studie te maken van de gevolgen van flexibilisering en versnelling van het economisch en maatschappelijk leven. En kerken moeten mijns inziens de eigen positie en verantwoordelijkheid in dit proces nader onderzoeken. Natuurlijk is er allereerst kerkelijke aandacht voor de slachtoffers van deze ontwikkeling. Daarnaast dienen kerken volgens mij voortdurend te trachten de vereconomisering van het maatschappelijk leven tegen te gaan. Maar er is meer. Kerken moeten zich ook afvragen waar zij van betekenis kunnen zijn in een opkomende 'work-and-spend-cultuur'. Ongetwijfeld is één van de belangrijkste bijdragen die kerken op dit moment de samenleving kunnen bieden, hun ervaring met rust en bezinning. Die ervaring kan ter beschikking worden gesteld, ook op onvermoede plaatsen als meubelboulevards, winkelcentra en internet. De Ikea-kapel klinkt misschien als een merkwaardige alliteratie maar voldoet wellicht aan een grotere behoefte dan wordt bevroed. Het is de verantwoordelijkheid van de kerken om op zoek te gaan naar die plekken waar God en mensen elkaar nodig hebben. Het is de taak van de geloofsgemeenschappen mensen uit te nodigen met elkaar stil te staan bij vraag van de boer aan de ruiter 'waar gaat de reis naar toe; vanwaar die haast?' Het aanbod en de vraag vanuit de kerken is van levensbelang, ... is *van blijvende waarde*.

R.S.E. VISSINGA

Utrecht, 8 januari 1998